

УДК 347.12

Наталія Давидова,

докт. юрид. наук, доцент,

професор кафедри права

Київського національного лінгвістичного університету

АКАДЕМІЧНА СВОБОДА ТА АВТОНОМІЯ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ: МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ

У статті розглядаються такі базові засади освітньої реформи, як принцип інституційної автономії закладу освіти та академічної свободи учасника освітнього процесу. Робиться висновок, що між інституційною свободою закладу освіти та академічною свободою викладача може виникати конфронтація як конфлікт між колективним та індивідуальним інтересом. Необхідний пошук демаркаційної межі між приватним і публічним началом у сфері освіти.

Ключові слова: свобода, автономія, приватне право, публічне право, конфлікт інтересів, освітня інституція, заклад освіти, викладач.

Постановка проблеми. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 та Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 закріпили два прогресивні положення в освітній сфері: право учасників освітнього процесу на академічну свободу та право закладу освіти на інституційну автономію, кожне з яких має межі. Питанням, що становить предмет наукового інтересу, є випадки конфлікту між такими двома принципами.

Стан наукової розробки. Аналізу правових аспектів автономії закладу освіти та академічної свободи викладача/вчителя присвятили свої роботи такі вчені, як Е. Барендт, Д. Герцюк, В. Каплін, Б. Лі, Н. Маслова, С. Посканзер та ін.

Метою є аналіз приватноправових меж права на свободу та автономію у сфері освіти, які можна окреслити за допомогою прикладів конфронтації права на інституційну автономію закладу освіти та права на академічну свободу викладача.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про освіту» автономія – право суб'єкта освітньої діяльності на самоврядування, яке полягає в його самостійності, незалежності та відповідальності у прийнятті рішень щодо академічних (освітніх), організаційних, фінансових, кадрових та інших питань діяльності, що провадиться в порядку та межах, визначених законом. Академічна свобода – самостійність і незалежність учасників освітнього процесу під час провадження педагогічної, науково-педагогічної, наукової та/або інноваційної діяльності, що здійснюється на принципах свободи слова, думки і творчості, поширення знань та інформації, вільного оприлюднення і використання результатів наукових досліджень з урахуванням

обмежень, установлених законом. Обидва вказані права (право студента і професора на академічну свободу та право закладу освіти на інституційну автономію) мають об'єктивні та суб'єктивні межі здійснення. Необхідність і важливість визначення меж здійснення суб'єктивних прав було передбачено ще французькою Декларацією прав людини і громадянина 1789 р. (ст. 4): «Свобода полягає у можливості робити все, що не завдає шкоди іншому: таким чином, здійснення природних прав кожної людини обмежене лише тією мірою, яка забезпечує іншим членам суспільства користування тими ж правами. Ці межі може бути визначено тільки Законом» [1]. Згідно зі ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р. кожна людина, здійснюючи права і свободи, може піддаватися установленим законом обмеженням, зокрема «з метою забезпечення належного визнання та поваги прав і свобод інших, задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту у демократичному суспільстві» [2]. Межі реалізації права на саморозвиток визначено у ст. 23 Конституції України: кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей.

Питання визначення межі між академічною свободою викладача та інституційною автономією освітнього закладу завжди було спірним в освітньому праві не тільки в Україні, але й у США (світовому лідері на ринку послуг вищої освіти). Принципу інституційної автономії та академічної свободи професора в американській вищій освіті надається настільки велике значення, що девізом Університету Стенфорда, одного із провідних дослідницьких університетів світу, є «The Wind of Freedom Blows» (Вітер свободи).

Питання правового статусу освітньої інституції, управління університетом, прийняття на роботу викладача безстроково (*tenure*), вимога належної правової процедури, компенсаційна дискримінація (прийом на роботу з наданням переваг групам осіб, які традиційно підлягали дискримінації) є похідними від визначення обсягу змісту поняття «академічна свобода».

У результаті намагань об'єднати поняття інституційної автономії та академічної свободи було винайдено термін «освітня свобода» (*educational freedom*), який має щонайменше чотири значення. Це можуть бути педагогічні методи, що використовуються для навчання; свобода якогось конкретного викладача на висловлення власної позиції в аудиторії; свобода управляти освітнім закладом (інституційна автономія) та свобода вибору закладу для навчання [3, с. 17].

Ідея автономії має подвійне значення: це не тільки ідея персональної (індивідуальної) автономії, а також і право колективної автономії, зокрема соціальної групи, нації, сім'ї, асоціації, об'єднання, церкви, регіону, на визначення правил поведінки та право на вибір дії у межах дозволеного. Інституційна автономія та академічна свобода є взаємозалежними, але не тотожними поняттями. На думку Н. Г. Маслової, ці поняття не розмежовуються, а розглядаються як два підходи до визначення обсягу і змісту академічної свободи. Перший підхід полягає в тому, що академічна свобода вважається індивідуальним правом, яке поєднує декілька проявів свободи самовираження членів академічної спільноти (співробітників і студентів), наприклад свободу думки, свободу асоціацій. Згідно з іншим підходом академічна свобода є певним колективним правом, тобто інституційним правом автономії для вузу в цілому або його структурних підрозділів (факультетів, науково-дослідних лабораторій, кафедр тощо) [4, с. 651]. Ми не можемо погодитися з тим, що інституційна автономія та академічна свобода є «двома підходами до визначення обсягу і змісту академічної свободи», оскільки носіями кожного із наведених прав є різні суб'єкти. Носій права на академічну свободу – фізична особа, яка працює на педагогічній чи науково-педагогічній посаді, а суб'єктом права на інституційну автономію є заклад освіти як юридична особа. На жаль, часто виникає конфлікт інтересів зазначених суб'єктів. З одного боку, кожен викладач – член єдиної команди, а тому повинен керуватися нормами та правилами, що історично склалися в тій чи іншій освітній інституції. З іншого боку, від викладача очікують креативності та запровадження інновацій, що неможливо у разі повного слідування традиці-

ям, звичаям і узвичаєнням. Креативність та інновація цінуються, якщо вони відповідають освітнім очікуванням студентів – головних споживачів освітніх послуг. Між академічною свободою та інституційною автономією може виникати конфлікт, спосіб реалізації права викладача на свободу слова і творчості може суперечити загальноприйнятим канонам, звичаям та узвичаєнням освітньої інституції або навіть держави.

Академічна свобода – це можливість для члена академічного співтовариства думати та діяти самостійно, без впливу з боку адміністрації університету, органів державної влади, третіх осіб. Звісно, академічна свобода обмежена нормами статуту, правилами внутрішнього розпорядку, наприклад розкладом занять, спеціалізацією кафедр тощо. Гарантією права на академічну свободу є заборона здійснювати цензуру творчої діяльності. Цензура (*lat. censura*) – це перегляд творів, призначених для друкування, постановки в театрі тощо, або будь-якої кореспонденції, здійснюваний органами державної влади, церковної влади і, залежно від змісту цих творів/кореспонденції, їх ухвалення або заборона [5, с. 598]. Метою цензури є недопущення або обмеження поширення ідей і відомостей (свободи інформації, думки), визнаних цією владою небажаними або шкідливими. Статтею 24 Закону України «Про інформацію» [6] прямо заборонено цензуру та втручання у професійну діяльність журналістів і засобів масової інформації.

Норми аналогічного змісту стосовно професорсько-викладацького складу в Законах України «Про освіту», «Про вищу освіту» немає, але заборона цензури випливає зі змісту права на академічну свободу, передбаченого ч. 1 ст. 54 Закону України «Про освіту»: педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники мають право на академічну свободу, включаючи свободу викладання, свободу від втручання в педагогічну, науково-педагогічну та наукову діяльність, вільний вибір форм, методів і засобів навчання, що відповідають освітній програмі.

Питання про можливість розробки загальнотеоретичної моделі свободи та автономії, вживаної незалежно від того, хто буде її суб'єктом – індивід, група, об'єднання людей, держава тощо, давно цікавить юристів. Напрацювання такої моделі потребує не тільки вивчення ідейних витоків концепції автономії, розкриття змісту цього поняття, встановлення його співвідношення з такими основоположними принципами права, як справедливність, свобода, рівність, але й з'ясування способів визначення меж автономії. Законодавством і судовою практикою напрацьовано певні критерії для розмежування академічної свободи викладача та інституційної автономії закладу

освіти. Наприклад, сьогодні держава обмежує зміст промови викладача закладу вищої освіти і вчителя закладу середньої освіти, зокрема, забороняє закликати студентів та учнів до сепаратизму. Враховуючи складну суспільно-політичну ситуацію в країні, спричинену агресією Росії, Міністерство освіти і науки України звернуло увагу працівників освіти на відповідальність педагогічних і науково-педагогічних працівників за виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, посилення на цій основі інтелектуального, творчого культурного потенціалу народу (лист МОН від 29.07.2014 № 1/9–382 «Про особливу відповідальність педагогічних та науково-педагогічних працівників»). Антидержавні висловлювання педагогічних і науково-педагогічних працівників повинні мати наслідки, передбачені п. 3 ст. 41 Кодексу законів про працю України [7], звільнення за вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, несумісного з продовженням цієї роботи. Звільнення допускається за вчинення аморального проступку як під час виконання трудових обов'язків, так і не пов'язаного з ними (вчинення такого проступку в громадських місцях або у побуті).

Іншим прикладом обмеження права на академічну свободу є п. 3 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.» від 09.04.2015 [8] – недопущення фальсифікації історії Другої світової війни 1939–1945 рр. у наукових дослідженнях, навчально-методичній літературі, підручниках, засобах масової інформації, публічних виступах представників державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб.

Обмеження академічної свободи професора було відомо протягом усього часу існування університетської освіти на землях України. Наприклад, у 1904 р. одного із приват-доцентів Харківського університету, який у лекції виклав своє бачення російсько-японської війни та її наслідків для Росії, що не збігалося з державною позицією, було позбавлено права викладати в університеті [9, с. 441].

Об'єктивні та суб'єктивні обмеження академічної свободи професорсько-викладацького складу поширені у всіх країнах, оскільки свобода не може бути безмежною. Такого роду обмеження академічної свободи відоме історії країни, яка є світовим взірцем демократії та захисту прав людини. У США впродовж холодної війни з Радянським Союзом поширеними стали спори щодо обмеження академічної свободи викладачів на підставі їх належності до комуністичної партії чи поширення ними комуністичної ідеології. Питання

змісту права на академічну свободу набуло особливої актуальності в період маккартизму – руху в суспільному житті США наприкінці 1940-х–1957 р., що супроводжувався посиленням антикомуністичних настроїв і політичними репресіями стосовно прихильників Радянського Союзу. Частими були політично мотивовані, не обґрунтовані фактами звинувачення у нелояльності до американської влади. У 1950–1960-х рр. (період холодної війни) звичайною була практика заборони друку книг, звільнення за підтримку комунізму та соціалізму, примушування дати клятву вірності. У справі *Adler v. Board of Education of the City of New York* [10] Ірвінгу Адлеру, вчителю математики і члену комуністичної партії, було відмовлено у прийнятті на роботу на підставі Фейнберзького закону штату Нью-Йорк 1949 р., згідно з яким державним закладам, у тому числі школам та університетам штату, заборонялося приймати на роботу осіб, які пропагують повалення влади на федеральному рівні чи рівні штату або закликають до перевороту. Холодна війна минулого століття викликала занепокоєння в американському суспільстві, а причиною прийняття такого Закону послужила необхідність виявлення та відсторонення від роботи прихильників комуністичної партії. Шестеро із дев'яти (тобто необхідна більшість) суддів Верховного Суду США підтримали конституційність Закону, аргументуючи свою позицію так: «Штат має конституційне право захищати незрілі уми дітей у державних школах від підривної пропаганди, поширюваної тими, до кого діти звертаються за порадою як до лідера». Важливість цього рішення полягає в тому, що Уільям Дуглас, один із трьох суддів, які не погодилися з позицією більшості, вперше вжив словосполучення «академічна свобода», пов'язуючи її з базовими цінностями Першої поправки. Справа *Adler v. Board of Education of the City of New York* не створила прецеденту, в якому було б визнано окреме право професора на академічну свободу, але заклала важливе підґрунтя для подальшого наповнення юридичним змістом цього важливого для освітнього права поняття. Наведена судова справа встановила правило, згідно з яким у разі конфлікту між інституційною свободою закладу освіти та академічною свободою викладача перевага надається першому.

Конфлікт між правом освітнього закладу на інституційну автономію та правом вчителя/викладача на академічну свободу можна порівняти з конфліктом між колективним та індивідуальним правом, між приватним і публічним інтересом. Правознавці як США, так і України впродовж усього часу існування університетської освіти намагалися відшукати оптимальну

межу у захисті приватного та публічного начала, знайти баланс між незалежністю вчителя/викладача закладу освіти від органів державної влади, роботодавця та третіх осіб і державним управлінням та контролем за діяльністю учасників освітнього процесу [11, с. 471]. Ефективне правове регулювання будь-якої сфери, включаючи освітню, передбачає поєднання доброї волі суб'єктів права та державно-владного впливу. Без встановлення точки рівноваги між цими двома складниками неможливо забезпечити стабільність у суспільстві. Вирішення конфлікту між правом закладу освіти на інституційну автономію і правом викладача на академічну свободу залежить від соціально-політичних, економічних факторів, але, як правило, публічний, колективний інтерес превалює. Історично склалося так, що межа між публічним і приватним правом ніколи не була сталою, а змінювалася разом зі зміною соціально-політичного та економічного устрою суспільства. Упродовж одного періоду історії суспільні відносини регулювалися на засадах юридичної децентралізації і належали до приватного права, в інші часи – перебудовувалися за типом централізації і переходили до сфери публічного права [12, с. 40-41]. До сфер суспільного життя, що охоплювалися цією закономірністю, дореволюційний цивіліст Й. О. Покровський відносив і освіту.

Висновки.

1. Базовими засадами сучасної освітньої реформи в Україні є принцип інституційної автономії закладу освіти та академічної свободи учасників освітнього процесу, що можуть перебувати у суперечності. Колізія між інституційною свободою та свободою індивіда є прикладом конфронтації колективного та індивідуального інтересу.

3. Споконвічна проблема виявлення та закріплення демаркаційної межі між приватним та публічним началом має свій специфічний вияв також у сфері освіти, зокрема, у вигляді конфлікту між публічним інтересом у суспільній безпеці та академічною свободою вчителя/викладача, у якому перевага віддається першому.

В статье автор рассматривает такие базовые основы образовательной реформы, как принцип институциональной автономии образовательного учреждения и академической свободы преподавателя. Делается вывод, что между институциональной свободой и академической свободой преподавателя может возникнуть конфронтация как конфликт между коллективным и индивидуальным интересом. Необходимо поиск демаркационной границы между частным и публичным началом в образовательной сфере.

Ключевые слова: свобода, автономия, частное право, публичное право, конфликт интересов, образовательная институция, образовательное учреждение, преподаватель.

Basic principles of educational reform are reviewed including institutional autonomy and academic freedom of teacher/professor. The conclusion is made that confrontation is possible between institutional freedom and academic freedom of professor as conflict between collective and private interest. The author highlights the necessity to search for delineation between private and public commencement in education sphere.

Key words: freedom, autonomy, private law, public law, conflict of interests, educational institution, professor, teacher.

Список використаних джерел:

1. Мироненко О. Декларация прав людини і громадянина 1789. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 185.
2. Всеобщая декларация прав человека. Офіційний вісник України. 2008. № 93. Ст. 3103.
3. Glenn C., Groof J. Finding the Right Balance: Freedom, Autonomy and Accountability in Education. Vol. II. The Netherlands : Lemna Publishers, 2002. 528 p.
4. Маслова Н. Г. Зміст і структура академічної свободи з урахуванням ролі відповідних суб'єктів у науково-освітньому процесі. Форум права. 2012. № 4. С. 646-652.
5. Бибик С. П., Сюта Г. М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / за ред. С. Я. Єрмоленко; Худож.- оформлювач Б. П. Бублик. Харків : Фоліо, 2006. 623 с.
6. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. Ст. 650.
7. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971. Відомості Верховної Ради УРСР. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375.
8. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр. : Закон України від 09.04.2015. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 25. Ст. 191.
9. Сірополко С. Історія освіти в Україні. К. : Наук. думка, 2001. 912 с.
10. Adler v. Board of Education of the City of New York. United States Reports. 1952. № 342. P. 485–511.
11. Давидова Н. О. Правовий статус учасників відносин у сфері освіти в США і перспективи його імплементації в освітню систему України (цивільно-правовий аспект) : монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2016. 532 с.
12. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Изд. 3-е стереотип. М. : Статут (Классика российской цивилистики), 2001. 354 с.